

Stanisław K. Olczak. *Kościoty parafialne w archidiakonacie włocławskim w XVI-XVIII w.* Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2004 ss. 265. Prace Wydziału Historyczno-Filologicznego 105.

W dziejach chrześcijaństwa od samego początku ważną rolę odgrywały kościoły parafialne. Tutaj bowiem gromadzili się wierni na modlitwie, uczestniczyli w niedzielnej Mszy świętej oraz słuchali słowa Bożego. Już swoim zewnętrznym wyglądem, rozmiarami, a często i usytuowaniem kościołów wyróżniał się spośród innych zabudowań parafii, przez co w sposób sugestywny podkreślone było znaczenie i wyjątkowy charakter jego funkcji. W kościele i w jego najbliższym sąsiedztwie dzięki rozwijającemu się kaznodziejstwu, nauce prawd wiary oraz szkole kształtowany był pogląd na świat i życie, czyli mentalność najszerzych rzesz ludzi¹. Świątynia nie była jednak tylko podmiotem, ale i przedmiotem; nie tylko wywierała wpływ na świadomość religijną wiernych, ale sama była obiektem ich działalności, w jakimś stopniu legitymacją ich postaw².

W ostatnim czasie na rynku księgarskim ukazała się wydana przez Towarzystwo Naukowe KUL książka autorstwa Stanisława K. Olczaka pt. *Kościoty parafialne w archidiakonacie włocławskim w XVI-XVIII w.*

Prof. dr hab. Stanisław K. Olczak od lat związany jest ze środowiskiem naukowym KUL-u, gdzie obecnie kieruje katedrą Historii Ustroju i Administracji Polski. Obszarem jego zainteresowań i prac badawczych jest historia szkolnictwa w Polsce, duchowieństwo parafialne i zakonne oraz budownictwo kościelne w okresie staropolskim.

Jak sam napisał we *Wstępie* do książki, temat zawarty w pracy nie został jeszcze podjęty na większą skalę przez historyków. Prowadzone na tym odcinku badania są wciąż niewystarczające. Problematyka kościołów parafialnych w przedrozbiorowej Polsce nie doczekała się żadnego większego, nie mówiąc już o całościowym, opracowania. Powstało kilkanaście prac, głównie magisterskich, dotyczących szczególnie kościołów parafialnych i ich wyposażenia w dekanatach diecezji płockiej, napisanych na podstawie wydanych akt wizytacji generalnej dokonanej z mandatu biskupa M. J. Poniatowskiego w drugiej połowie XVIII wieku oraz na podstawie akt wizytacji innych diecezji. Informacji na temat poszczególnych kościołów parafialnych dostarczają również opracowania dotyczące dziejów parafii albo samych budowli, których autorami są historycy sztuki. Brakuje jednak pracy będącej próbą syntetycznego, całościowego ujęcia zagadnienia budynków kościelnych na terenie większej jednostki administracyjnej Kościoła. Podjął się tego trudu S. K. Olczak, swoimi badaniami obejmując teren archidiakonatu włocławskiego w okresie od XVI do XVIII wieku.

Praca oparta jest na źródłach kościelnych. Podstawę źródłową do badań nad kościołami parafialnymi stanowiły dla S. K. Olczaka głównie wizytacje kanoniczne ko-

¹ S. Lita k. *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku.* Lublin 2004 s. 80-81.

² E. Wiśn i o w s k i. *Parafie w średniowiecznej Polsce.* Lublin 2004 s. 235.

ściołów i parafii, które w zadowalającej ilości znajdują się w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Wypada w tym miejscu zaznaczyć, że akta wizytacji stanowią tutaj najważniejsze i niezastąpione źródło. Dzięki nim udało się autorowi badać problematykę uchwycić z dużą dokładnością w sześciu przekrojach czasowych oraz poznać i wyświetlić wiele interesujących faktów związanych z rolą budynku kościelnego we wspólnocie parafialnej.

S. K. Olczak również dobrze zapoznał się i wykorzystał drukowane wydawnictwa źródłowe dotyczące omawianego zagadnienia, odwołując się m.in. do orzeczeń synodów polskich okresu przedrozbiorowego, nie tylko włocławskich, ale także prowincjalnych i innych diecezji. Ponadto wykorzystał bogactwo opracowań literatury przedmiotu, ważnych dla tematu, zarówno tych związanych z problematyką, jak i z terenem objętym badaniem. Świadczy to ewidentnie, że autor jest obeznany w problemie historiografii zagadnienia.

Całość dzieła otwierają dwa cytaty łacińskie (s. 5) oraz formalny wstęp (s. 7-18). Książka liczy pięć rozdziałów. Rozdział I (s. 19-67) poświęcony jest problemowi sieci i rodzajów kościołów (*Sieć i rodzaje kościołów*). Ponieważ w omawianym okresie, tj. od XVI do XVIII wieku, podział administracyjny archidiakonatu włocławskiego ulegał pewnym zmianom, Autor uznał za stosowne ustalić przynależność kościołów do poszczególnych dekanatów i wskazać na typ miejscowości, w której się znajdowały. Według niego bowiem lokalizacja kościołów stanowi podstawę do dalszego ich omawiania. Najpierw więc ukazał kształtowanie się sieci kościołów parafialnych w diecezji włocławskiej, popierając wyniki swoich badań dość sugestywnymi mapkami i tabelami ilustrującymi to zagadnienie na omawianym terenie w poszczególnych przekrojach czasowych. W dalszych paragrafach tego rozdziału zajął się problemem materiału, z którego zbudowane były kościoły, oraz ich wielkością i formami architektonicznymi. Autor stara się odpowiedzieć na pytanie, jak kształtowały się wzajemne proporcje kościołów murowanych i drewnianych. Także i tutaj ciekawe wyniki badań poparte zostały wieloma tabelami i mapkami. Wyraźnie wykazał, że podstawowym czynnikiem decydującym o rodzaju materiału budowlanego oraz formie architektonicznej i wielkości kościołów były miejscowe warunki geograficzne, osoba fundatora oraz charakter miejscowości. W miastach przeważało budownictwo murowane, na wsiach zaś drewniane.

„Rzucającym się w oczy elementem architektonicznym każdego kościoła jest wieża bądź jej brak. Z daleka też zwracają uwagę dachy kościelne pokryte czerwoną dachówką lub szarymi gontami” – czytamy we wstępie do rozdziału drugiego książki (s. 69-96), który poświęcony jest elementom architektonicznym kościołów, takim jak: wieże, dachy, podłogi i stropy (*Elementy architektoniczne i otoczenie kościołów*). Stałym elementem związanym z kościołem był także cmentarz, który stanowił najbliższe jego otoczenie. Tutaj też często budowano dzwonnice i kostnice. Temu zagadnieniu Autor poświęcił ostatni paragraf rozdziału drugiego.

Stale aktualnym zagadnieniem jest problem utrzymania budynków sakralnych w należytych stanie. Nie zawsze pod tym względem w parafiach bywało zadowa-

lająco, również w archidiakonacie włocławskim. Temu zagadnieniu S. K. Olczak postanowił przyrzeć się w rozdziale trzecim swej książki pt. *Stan zachowania świątyń* (s. 97-137). W tej części pracy starał się m.in. odpowiedzieć na pytanie, jaki był związek między stanem zachowania kościołów a budulcem, z którego były wzniesione, oraz typem miejscowości i rodzajem patronatu. Na ile pozwoliły na to zachowane źródła, Autor ukazał zakres i przyczyny zniszczeń kościołów oraz proces ich odbudowy i naprawy. Na podstawie przeprowadzonych badań doszedł do wniosku, że choć w badanym okresie wiele kościołów uległo zniszczeniu, to jednak wiele zostało odbudowanych bądź naprawionych, co dobrze świadczyło o wrażliwości i świadomości religijnej wiernych.

Niewątpliwie najważniejszym elementem wewnątrz kościoła chrześcijańskiego był i jest ołtarz, miejsce sprawowania ofiary eucharystycznej. Ołtarze stanowiły już nie raz przedmiot badawczy historyków, zwłaszcza historyków sztuki oraz teologów. Jednakże do tej pory prawie nie zwracano na nie uwagi jako na sprzęty niezbędne w wyposażeniu kościoła. Tym zagadnieniem zajął się Autor w czwartym rozdziale książki, zatytułowanym krótko: *Ołtarze* (s. 139-171). W pierwszym paragrafie tegoż rozdziału Autor podjął kwestię ukazania liczby ołtarzy w poszczególnych kościołach omawianego archidiakonatu włocławskiego. Ukazał, że wznoszenie ołtarzy bocznych wiązało się z fundacjami altarii i powstającymi cechami oraz bractwami religijnymi. Te pierwsze czasami fundowane były przez bractwa i inne stowarzyszenia religijne. W dalszej części rozdziału zajął się rodzajem materiału, z jakiego wykonane były ołtarze, ich wyposażeniem oraz stanem zachowania.

Rozdział piąty (s. 174-208), ostatni poświęcony został zagadnieniu wezwania kościołów i obrazów znajdujących się w ołtarzach (*Wezwania kościołów i obrazy w ołtarzach*). Szczególnie interesujące w tej części pracy okazały się rozważania na temat treści obrazów znajdujących się w ołtarzach oraz związku ich treści z wezwaniem kościołów. Autor jednak w końcu tego rozdziału słusznie przyznał, że problematyka wezwań kościołów i tytułów obrazów umieszczonych w ołtarzach jest tak bogata, że w jego mniemaniu została tutaj tylko zasygnalizowana i wymaga odrębnych i bardzo pracochłonnych badań.

Trzeba również zaznaczyć, że każdy rozdział poprzedzony jest ogólnymi uwagami, wprowadzającymi czytelnika w specyfikę analizowanych problemów i zagadnień, co powinno ułatwić zrozumienie dalszych szczegółów z nimi związanych.

Pracę zamykają: formalne zakończenie (s. 209-213), bibliografia (s. 215-231) oraz aneks i indeks osobowy.

Jak już wspomniano, praca oparta jest przede wszystkim na aktach wizytacji kościelnych, które stanowią podstawowe źródła dla tego rodzaju problematyki. Materiał ten dotyczący kościołów parafialnych jest dość bogaty w opisy. Wydaje się jednak, że zawiera o wiele mniej informacji w odniesieniu do kościołów filialnych czy szpitalnych. Stąd widać, że w recenzowanej pracy tego rodzaju świątynie z konieczności zostały potraktowane drugoplanowo.

W omawianym studium można z łatwością zauważyć masowość i powtarzalność informacji o kościołach parafialnych w kolejnych przekrojach, co niektórzy mogą uznać za jego słabą stronę. Trzeba jednak dostrzec w tym zjawisku i pozytywny aspekt: stwarza ono doskonałą bazę do ukazania w miarę całościowego obrazu kościołów oraz do uchwycenia przemian, jakie się dokonywały w ciągu dwupółwiekowej historii świątyń na terenie archidiecezji wrocławskiej, co – trzeba przyznać – uczynił Autor w sposób zadowalający.

W książce widać różnorodność stosowanych przez autora metod pracy historyka. Świadczy to o dojrzałości jego warsztatu badawczego i pisarskiego. Zauważyć można częstą szczegółową analizę odpowiedniego materiału źródłowego po to, aby wyciągnąć odpowiednie ogólne, poprawne wnioski odnoszące się do samych budowli, ołtarzy czy też otoczenia kościołów. Wnioski te autor ujął także w formie tabel, ukazujących całościowy obraz stanu budownictwa sakralnego na omawianym terenie w konkretnym czasie. W swoim warsztacie badawczo-pisarskim Autor odwołuje się także do metody porównawczej. Widzimy, że nie poprzestaje na opisie i analizie sytuacji kościołów interesującego go archidiecezji, lecz wyciągnięte wnioski zestawia i porównuje z odpowiednimi konstatacjami uzyskanymi dla tych samych zagadnień na innych obszarach naszego kraju.

S. K. Olczak w swojej książce często stosuje także metodę statystyczną, wykorzystując różne dane liczbowe dla ilustracji pewnych zagadnień. Dość wspomnieć, że praca zawiera 62 tabele, co dobitnie świadczy o wadze, jaką autor przykładą do stosowania tejże metody statystycznej. A trzeba pamiętać, że tabele niekiedy bardzo ułatwiają lekturę i orientację w mnóstwie szczegółów, ale dla samego autora zapewne nie są wygodne, bo czasami zmuszają do zajęcia stanowiska także w przypadku, gdy dane nie są typowe i jednoznaczne. To wszystko pozwoliło Autorowi na poprawne ukazanie badanych zagadnień oraz z pewnością było pomocne w dokonaniu odpowiednich uogólnień i postawienie końcowych wniosków.

Trzeba przyznać, że książka S. K. Olczaka imponuje ilością podanej wiedzy, uszczegółowieniami. Jest ważnym kompendium wiedzy na płaszczyźnie zagadnień, jakimi są kościoły i ich wyposażenie w okresie staropolskim.

Niestety nie jest ona pozbawiona elementów subiektywnego ujęcia podjętego zagadnienia oraz pewnych braków. Przede wszystkim trzeba zaznaczyć, że Autor, omawiając zagadnienie kościołów parafialnych, zajął się szczególnie jednym jego aspektem, mianowicie wyposażeniem świątyń w ołtarze. Natomiast niektóre kwestie, jak chociażby problem benedykcji czy konsekracji kościołów, wielkości i funkcjonalności świątyń, ich odbudowy czy też remontów, zostały jedynie poruszone, nie w pełni rozwiązane. Praca nie podejmuje również takich zagadnień, jak wyposażenie kościołów w sprzęt kościelny czy też utrzymanie budynków sakralnych. A trzeba zwrócić uwagę, że w średniowieczu obok majątku beneficjalnego, przeznaczonego na utrzymanie duchownego, wytworzył się odrębny majątek, tzw. fabryka kościoła, przeznaczony na wyłączne potrzeby budynku kościelnego, jego wyposażenia i sprawowanego

w nim kultu³ Gdy chodzi o to ostatnie zagadnienie, powodem braku jego opisu są sporadyczne informacje w aktach wizytacyjnych. Autor wyraźnie zaznacza, że informacje na temat fabryki kościoła „znajdują pełne odzwierciedlenie w opisach wizytacji przeprowadzonej w latach 1639-1647. W pozostałych wizytacjach, zwłaszcza późniejszych, wzmianki o fabryce kościoła występują o wiele rzadziej, a nawet tylko sporadycznie. Najczęściej, to informacje stwierdzające, że takowej w parafii nie ma” (s. 135). Można więc w tym miejscu stwierdzić, że wspomniany brak w książce nie był zamierzony przez Autora, lecz jest wynikiem obiektywnych zjawisk – braku informacji na dany temat.

Podsumowując, wypada skonstatować, że w swojej książce S. K. Olczak podjął próbę prześledzenia różnorodnych elementów związanych z budynkiem kościelnym, co pozwoliło uchwycić jeden z ważnych, jak się wydaje, fragmentów składających się na życie społeczności parafialnej. Można więc powiedzieć, że praca ta ma charakter pionierski w wymiarze ogólnopolskim. Może stanowić punkt wyjścia i dobry wzór do badań nad tą problematyką. I jeszcze jedno: w dobie współczesnego zainteresowania problemami pobożności i kultury religijnej, które nabierają coraz większego znaczenia, dobrze się stało, że praca ta wydana w formie książki weszła do obiegu naukowego.

Ks. Paweł Staniszewski

Wyższe Seminarium Duchowne w Łowiczu

---

³ Tamże s. 268.